

Сергіюк І. М., кандидат архітектури, доцент, Смолінська О. Е., кандидат архітектури, доцент (Національний університет водного господарства та природокористування, м. Рівне, i.m.sergiyuk@nuwm.edu.ua ; o.e.smolinska@nuwm.edu.ua)

ПРИНЦИПИ РОЗПЛАНУВАННЯ ЗРАЗКОВИХ ПРОМИСЛОВИХ ПОСЕЛЕНЬ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ ТА ЇХ ВПЛИВ НА МІСТОБУДІВНІ ТЕНДЕНЦІЇ

У статті розкривається поняття промислового поселення, що виникло в середині ХІХ століття у Великобританії, та аналізуються приклади зразкових містечок компаній, що засновувались приватними власниками для забезпечення проживання робітників на їхніх підприємствах. Окреслено основні містобудівні принципи розпланування модельного поселення: вибір місцевості, система розташування вулиць, типологія громадських будівель, приклади різних типів житла тощо. Визначено вплив цих принципів на подальші містобудівні тенденції, зокрема концепції «місто-сад», що сформувалась наприкінці ХІХ століття. Зазначено українські приклади міст, де була частково втілена ідея промислових поселень радянського періоду.

Ключові слова: зразкове містечко; індустріальне ядро; корпоративний патерналізм; містобудівна структура; соціалістичне місто (соцмісто).

Постановка проблеми. На початку ХІХ сторіччя під впливом промислової революції з'явився новий тип поселення – містечка компаній, що фактично формувались навколо об'єктів видобувної промисловості: вугільної, металодобувної шахти, лісозаготівлі, що мали монопольне право. Зазвичай такі містечка розташовувались досить ізольовано від решти населених пунктів, сполучаючись залізницею чи водними шляхами. Практично всі мешканці працюють або на певному виробництві, або в обслуговуючих закладах. Компанія також може управляти парками, проводити культурні заходи, такі як концерти, пожертвувати будівлю церкви місцевій громаді тощо.

Модельні приклади таких типів поселень з'явилися у Англії, зокрема Солтейр (Saltaire, 1851), Ріплі Вілль біля Бредфорда (Ripley Ville, 1866), Прайсис Віллідж (Prices Village, 1888), Порт Санлайт (Port

Sunlight, 1888), Бурнвіль (Bourneville, 1898–1905), Нью-Ерсвік (New Earswick, 1902). Ці типові міста відрізнялися від перенаселених умов у британських робітничих районах, які часто характеризувались перенаселеністю, антисанітарними умовами та поганим забезпеченням відкритим простором і зручностями [1]. Модельні містечка компаній пропагували ідею впорядкованого, спланованого розвитку міста, а також ідею підготовки до потреб громади для забезпечення здоровіших умов життя [2]. У майбутньому розбудова таких поселень мали вплив на інновації в будівництві та плануванні, зокрема на рух «Місто-сад» (Garden City) [3].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед останніх досліджень варто виділити статті Д. Малліна та З. Котвал про селища текстильних фабрик Нової Англії 1906–1924 років, проєктні ідеї, їх втілення та тлумачення значення цього досвіду в контексті історії млинових містечок регіону [4]. У своїй статті А. Піс проводить порівняльний аналіз двох ключових містечок компаній для Британії та США – Порту Санлайт та Пуллмана відповідно [5]. Авторка висвітлює візуальні аналогії використані у обох містечках для створення характерного відчуття спільноти та розкриває обмеження цієї естетики. Саме Пуллман та Порт Санлайт не лише відображають важливу зміну просторових практик 1880-х років, а їх проєктувальники та ландшафтні архітектори вплинули на візуальні ідеології руху Garden City. Питання містобудівного розпланування та корпоративного патерналізму на прикладі містечка Колер у США розглядають у своєму дослідженні А. Аланен та Т. Петлін. Хоча компанія і досі відіграє провідну роль у житті мешканців, проте її вплив на містобудівний розвиток вже не є настільки визначальним [6]. Іншими дослідженнями на тему містечок компаній та їх вплив на подальший містобудівний розвиток є праці А. Аланена [7], Ф. Боннера і К. Шапіро [8], В. Солецьки [9], А. Сандстрьом та А. Хідер [10].

Виклад основного матеріалу. При розплануванні містечок компаній їх власники часто застосовували схожі підходи до організації містобудівного простору, типології будівель, їх розміщення тощо. Для визначення основних містобудівних принципів варто розглянути планувальні рішення трьох прикладів, що вважаються зразковими промисловими поселеннями і значно вплинули на подальші містобудівні тенденції як для аналогічних населених пунктів, так і загалом.

Одним з перших прикладів повністю спроєктованого містечка компанії став Солтейр (Saltaire) – вікторіанське модельне поселення, розташоване між річкою Ейр, залізницею та каналом Лідс – Ліверпуль, провідним виробництвом якого була текстильна фабрика

(рис. 1). Засновник та власник – Тітус Солт (Titus Salt). Проектуванням та забудовою містечка займалися місцеві архітектори Френсіс Локвуд та Вільям Моусон.

Містоформувавальним центром була будівля фабрики в італійському стилі, запроєктована як «вертикальний млин», де відбувались всі процеси від обробки сировини до ткання. Вона мала периметральну забудову з чотирьох зблокованих корпусів від 2 до 4 поверхів кожен та великим внутрішнім двором. До складу комплексу також входили будівлі складів, ткацький цех, котельня, бойлерна, електростанція, газгольдери та газова станція (з'являлись відповідно до розвитку технологій). Для робітників передбачались 850 кам'яних житлових будинків різного розміру від 2-кімнатних до 7-кімнатних, обладнаних системою водовідведення, з окремими задніми дворами та туалетами. Для зручності мешканців були збудовані різні типи магазинів, аптека, поштове відділення. У місті функціонували школи для дітей та технічна для працівників фабрики, декілька церков, лікарня, притулок, дозвільні клуби та великий парк. У 2001 році Солтейр було визнано Світовою спадщиною ЮНЕСКО та окреслено охоронну зону і перелік будівель, що перебувають під захистом.

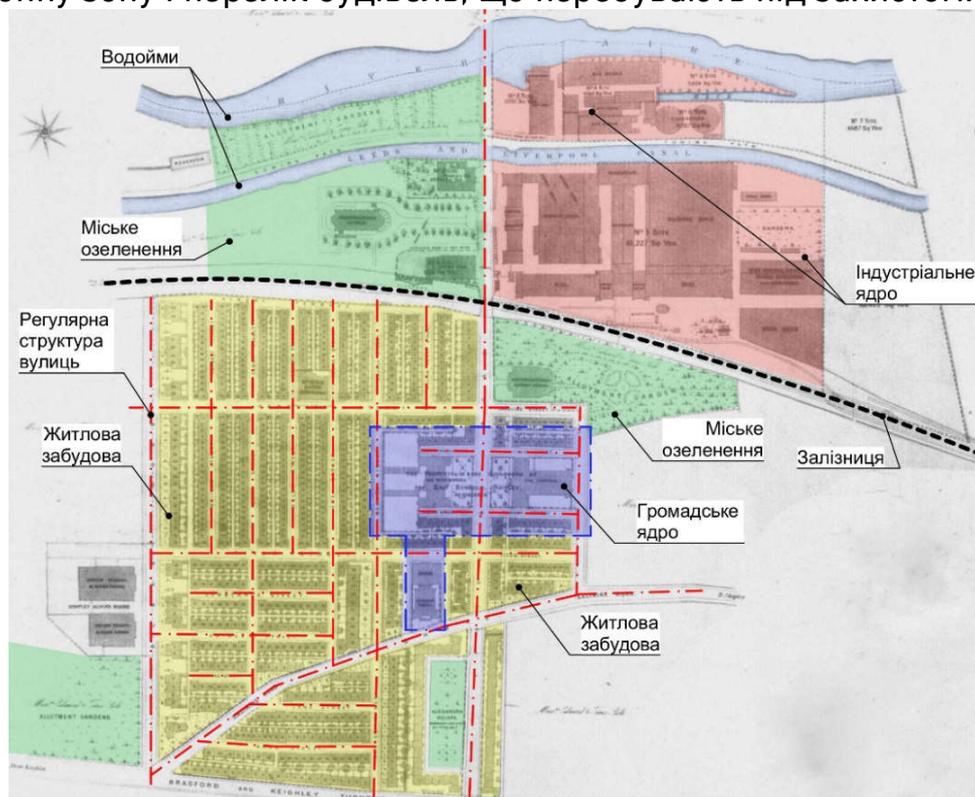

Рис. 1. Планувальна структура містечка Солтейр (Saltaire) станом на 1893 рік. Містоутворююче ядро – текстильна фабрика Salt Mill

Джерело: опрацювання І. Сергіюк

Мерсисайді між річкою та залізничною колією, і передбачалось для розміщення робітників миловарної фабрики (сьогодні частина компанії Unilever). Засновник та власник – Вільям Лєвер (рис. 2). Основна ідея полягала у використанні рельєфу місцевості та поєднанні зразкового промислового житла, що забезпечує матеріально гідні умови для працівників, з архітектурними та ландшафтними цінностями садового передмістя, на яке вплинули ідеї Вільяма Морріса та руху мистецтв і ремесел. Кожен блок будинків проєктував окремий архітектор. Дворову частину кожного будинку не видно, але кожен будинок унікальний. З точки зору архітектурних особливостей, є фахверк, різьблена дерев'яна кладка та цегляна кладка, ліплення (декоративна штукатурка), ліпні та кручені димарі та свинцеві глазуровані візерунки. Деякі будинки були побудовані у фламандському стилі з цегли, імпортованої з Бельгії.

У 1899–1914 роках було побудовано 800 будинків для проживання 3500 мешканців. Садове селище мало наділи та громадські будівлі, у тому числі художню галерею Леді Лєвер, лікарню, школи, концертний зал, відкритий басейн, церкву та готель. Лєвер запровадив системи соціального захисту та забезпечив освіту та розваги своєї робочої сили, заохочуючи відпочинок та організації, які сприяли мистецтву, літературі, науці чи музиці [2].

Порт Санлайт поєднав використання формальних і неформальних елементів планування, таких як прямі вулиці поблизу центру міста та вигнуті вулиці в житлових районах. Таке поєднання формального та неофіційного стало новою рисою британського містобудування [11].

Рис. 2. Планувальна структура містечка Порт Санлайт (Port Sunlight) станом на 1914 рік. Містоутворююче ядро – мильна фабрика Lever
Джерело: опрацювання І. Сергіюк

Містечко Бурнвіль було засноване Джорджем Кедбері у 1893 році, фактично як маєток на приватній власності (рис. 3). До 1900 року маєток налічував 313 котеджів і будинків, розташованих на 330 акрах (1,3 км²), що продовжувала забудовуватись до Першої світової війни та пізніше впродовж 20 століття. Будівлі мали традиційний для регіону дизайн, з великими садами, і були спроєктовані архітектором Вільямом Олександром Харві. Ці проєкти стали основою для багатьох наступних зразкових сільських маєтків по всій Британії.

Центром містечка була шоколадна фабрика, навколо якої й формувалася забудова. Навчальні заклади містечка фактично утворювали один кампус, об'єднуючи дитсадок з молодшою школою, Школу мистецтв та Денну школу для молодих працівників фабрики.

Бурнвіль представляв собою союз промисловості та природи, оскільки місто компанії могло похвалитися привабливістю сільської місцевості та низькою щільністю забудови з добре побудованими та візуально привабливими житловими будинками [2; 12]. На відміну від Порту Санлайт, у Бурнвілі проживали не лише працівники фабрики. Низька щільність забудови містечка забезпечувала достатню кількість відкритого простору та сонячного світла [2, С. 317]. Сади, парки, засаджені деревами вулиці, відчуття простору та сільське розташування Бурнвіля підвищили його естетичну привабливість і продемонстрували прагнення Джорджа Кедбері забезпечити робітників здоровим, красивим і добре організованим середовищем.

На початку ХХ століття була заснована місцева охоронна організація, яка функціонує і сьогодні, та регулює питання будівництва і реконструкції місцевої забудови. Територія містечка поділена на три основні зони, основною з яких є історичне ядро, засноване Д. Кедбері, збережене донині у первісному вигляді.

На основі аналізу принципів розпланування типових містечок промислових компаній можна виокремити їхні характерні риси:

1. Приватний власник – усі містечка засновувались власниками промислових підприємств і фактично здавались в оренду робітникам;
2. Територія поруч із залізничною гілкою та водоймами (річка, канал, порт) та можливістю розширення у майбутньому;
3. Певна віддаленість від інших населених пунктів;
4. Регулярна планувальна сітка вулиць з невеликими площами;
5. Центральний формотворчий елемент – промислове підприємство;
6. Житлові будівлі – рядові блоковані будинки для робітників, окремі вілли для керівників підприємства;

7. Громадські будівлі – школи, церква, лікарня, пошта, залізнична станція, магазини (часто заборонено продаж алкоголю);
8. Паркова зона та спортивні майданчики.

Рис. 3. Планувальна структура містечка Бурнвіль (Bourneville) станом на 1898 рік. Містоутворююче ядро – шоколадна фабрика Cadbury Джерело: опрацювання І. Сергіюк

У дещо ідеологічно спотвореному вигляді ідея містечок компаній була застосована у Радянському Союзі, зокрема у період форсованої індустріалізації України повоєнної доби. У містобудівній концепції соцреалістичних містечок основний акцент зосереджувався на виробництві – ядрі, а решта забудови слугувала лише для підтримки його ефективного функціонування: житло з мінімальною площею у пішій доступності до робочого місця, заклади культури в межах місця проживання, дитсадки, школи та заклади охорони здоров'я при заводах і фабриках тощо [13]. Основний підхід

– стандартні умови життя для всіх робітників із усуспільненою системою обслуговування побутових і культурних потреб.

Ці принципи масово реалізовувались у східних регіонах України, наприклад, для обслуговування енергетичної інфраструктури та певних електростанцій (ТЕС, ГЕС) були збудовані міста Нова Каховка (Запорізька обл.), Зугрес, Миронівський, Новий Світ, Світлодарськ (Донецька обл.), Світловодськ (Кіровоградська обл.), Зеленодольськ (Дніпропетровська обл.). Ці міста хоча за структурою і нагадують житлові масиви чи робітничі селища (громадський центр з усією типологією будівель оточений житловими кварталами, часто розпланований лише для пішоходів без використання громадського транспорту), проте є цілісними ансамблями з єдиною стилістикою.

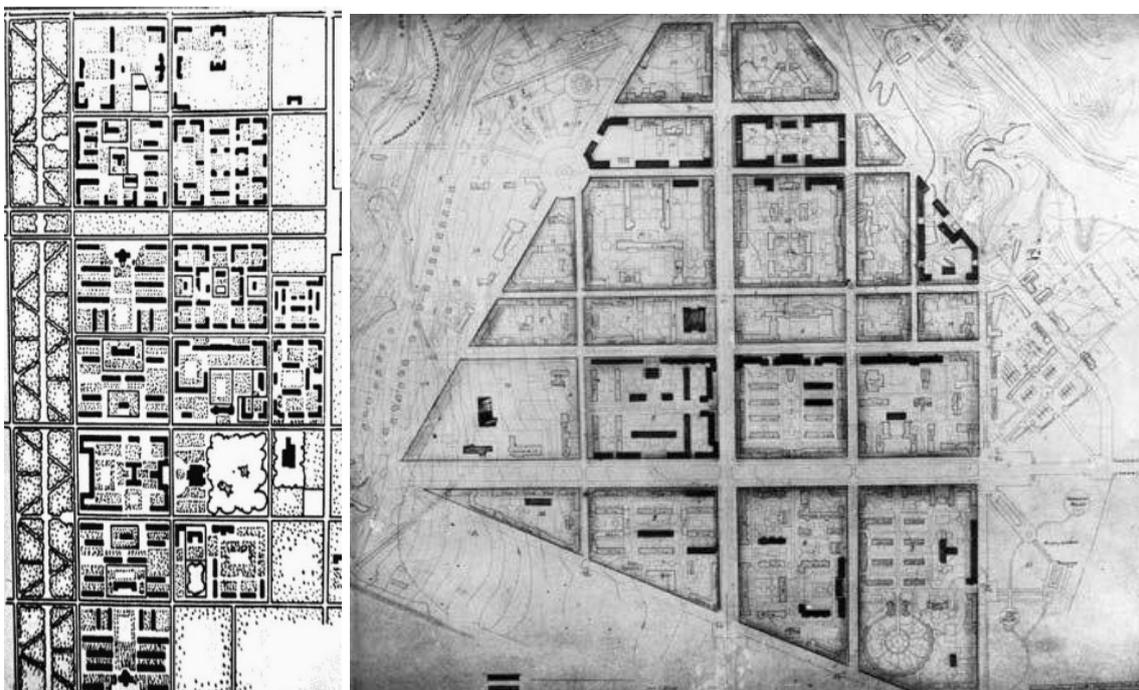

Рис. 4, 5. Приклади проектів соціалістичних міст в Україні (зліва-направо): соцмісто «Новий Харків» (селище Харківського тракторного заводу), 1930 р. [14]; район «Соцмісто» у Запоріжжі, 1946–48 рр. [15]

Сучаснішими прикладами таких містечок компаній в Україні фактично можна вважати так звані міста атомників – населені пункти, що були збудовані спеціально для проживання працівників АЕС або їх обслуговування (зокрема, Вараш, Південноукраїнськ). Хоча міста й не мали приватних власників, проте держава повністю контролювала усе життя там.

Висновки. Зразкові містечка компаній створювались для забезпечення ефективного та продуктивного виробництва, тому

власники проявляли патерналізм із бажанням створити для своїх працівників естетично привабливе середовище, яке включало добре спроектовані резиденції, парки, школи, бібліотеки та зали для зустрічей [3, С. 4]. Планування модельного містечка компанії передбачало злиття нових уявлень про дизайн і планування будинків [1, С. 440]. Проте у підсумку це часто підкреслювало владу та величезний контроль власника компанії, який міг формувати спосіб життя та діяльність своїх працівників, аби вони слугували інтересам компанії [3]. Це яскраво проявилось в аналогічних поселеннях на мітингах в Пулмені (містечко у США, де власник Д. Пулмен підняв вартість оренди для робітників та ціни на товари через кризу на власному виробництві) наприкінці XIX століття, або й взагалі занепаді Фордландії (промислове містечко засноване Г. Фордом у 1928 в Бразилії; покинуте у 1934 році через заборону власника відкривати розважальні заклади). Для України це відобразилося у засиллі радянської ідеології на містобудівному рівні, що максимально знищувало традиційні підходи до розпланування і формування населених пунктів та стирання проявів національної ідентичності і традиції.

1. Gaskell M. Model industrial villages in S. Yorkshire/N. Derbyshire and the early town planning movement. *The Town Planning Review*. 1979. Vol. 50 (4). Pp. 437–458. doi:10.3828/tpr.50.4.c68854037r676528.
2. Cherry G. E. The town planning movement and the late Victorian city. *Transactions of the Institute of British Geographers*. 1979. Vol. 4 (2). Pp. 306–319. doi:10.2307/622041.
3. Garner J. S. *The Company Town: Architecture and Society in the Early Industrial Age*. Oxford University Press, 1992. ISBN 978-0195070279.
4. Mullin J. R., Kotval Z. William Wood, The American Woolen Company and the Creation of a Model Mill Village in Shawsheen, Massachusetts. *Journal of Urban History*. 2024. Vol. 50 (2). Pp. 331–344. DOI: 10.1177/00961442221076875.
5. Rees A. Nineteenth-century planned industrial communities and the role of aesthetics in spatial practices: The visual ideologies of Pullman and Port Sunlight. *Journal of Cultural Geography*. 2012. Vol. 29 (2). Pp. 185–214. DOI: 10.1080/08873631.2012.680816.
6. Alanen A. R., Peltin T. J. Kohler, wisconsin: Planning and paternalism in a model industrial village. *Journal of the American Planning Association*. 1978. Vol. 44 (2). Pp. 145–159. DOI: 10.1080/01944367808976888.
7. Alanen A. R. The rise and demise of a company town. *Professional Geographer*. 1977. Vol. 29 (1). Pp. 32–39. DOI: 10.1111/j.0033-0124.1977.00032.x.
8. Bonner P., Shapiro K. A. Company town, company estate: Pilgrim's rest, 1910-1932. *Journal of Southern African Studies*. 1993. Vol. 19 (2). Pp. 171–200. DOI: 10.1080/03057079308708356.
9. Solecki W. D. Paternalism, pollution and protest in a company town. *Political*

Geography. 1996. Vol. 15 (1). Pp. 5–20. DOI: 10.1016/0962-6298(95)00001-1.

10. Sundström A. C., Hyder A. S. Local management response to corporative restructuring: A case study of a company town. *Business and Society Review*. 2008. Vol. 113 (3). Pp. 375–402. DOI: 10.1111/j.1467-8594.2008.00325.x.

11. Hebblethwaite R. The municipal housing programme in Sheffield before 1914. *Architectural History*. 1987. Vol. 30. Pp. 143–179. doi: 10.2307/1568518. JSTOR 1568518. S2CID 159876304.

12. Dellheim C. The creation of company culture: Cadburys, 1861–1931. *The American Historical Review*. 1987. Vol. 92 (1). Pp. 13–44. doi:10.2307/1862781. JSTOR 1862781. PMID 11612055.

13. Любавський Р. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х років / наук. ред. Л. Ю. Посохова. Харків : Паритети України, 2016. 226 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Liubavskiy_Roman/Povsiakdenne_zhyttia_robitnykiv_Kharkova_v_1920-ti_na_pochatku_1930-kh_rokiv.pdf. (дата звернення: 10.02.2025).

14. URL: <https://constructivism-kharkiv.com/objekty/63-26-45-sotsmisto-khtz>. (дата звернення: 10.02.2025).

15. URL: https://www.pslava.info/Zaporizhzhha_Socmisto,364691.html (дата звернення: 10.02.2025).

REFERENCES:

1. Gaskell M. Model industrial villages in S. Yorkshire/N. Derbyshire and the early town planning movement. *The Town Planning Review*. 1979. Vol. 50 (4). Pp. 437–458. doi:10.3828/tpr.50.4.c68854037r676528.

2. Cherry G. E. The town planning movement and the late Victorian city. *Transactions of the Institute of British Geographers*. 1979. Vol. 4 (2). Pp. 306–319. doi:10.2307/622041.

3. Garner J. S. *The Company Town: Architecture and Society in the Early Industrial Age*. Oxford University Press, 1992. ISBN 978-0195070279.

4. Mullin J. R., Kotval Z. William Wood, The American Woolen Company and the Creation of a Model Mill Village in Shawsheen, Massachusetts. *Journal of Urban History*. 2024. Vol. 50 (2). Pp. 331–344. DOI: 10.1177/00961442221076875.

5. Rees A. Nineteenth-century planned industrial communities and the role of aesthetics in spatial practices: The visual ideologies of Pullman and Port Sunlight. *Journal of Cultural Geography*. 2012. Vol. 29 (2). Pp. 185–214. DOI: 10.1080/08873631.2012.680816.

6. Alanen A. R., Peltin T. J. Kohler, wisconsin: Planning and paternalism in a model industrial village. *Journal of the American Planning Association*. 1978. Vol. 44 (2). Pp. 145–159. DOI: 10.1080/01944367808976888.

7. Alanen A. R. The rise and demise of a company town. *Professional Geographer*. 1977. Vol. 29 (1). Pp. 32–39. DOI: 10.1111/j.0033-0124.1977.00032.x.

8. Bonner P., Shapiro K. A. Company town, company estate: Pilgrim's rest, 1910-1932. *Journal of Southern African Studies*. 1993. Vol. 19 (2). Pp. 171–200. DOI: 10.1080/03057079308708356.

9. Solecki W. D. Paternalism, pollution and protest in a company town. *Political Geography*. 1996. Vol. 15 (1). Pp. 5–20. DOI: 10.1016/0962-6298(95)00001-1.

10. Sundström A. C., Hyder A. S. Local management response to corporative

restructuring: A case study of a company town. *Business and Society Review*. 2008. Vol. 113 (3). Pp. 375–402. DOI: 10.1111/j.1467-8594.2008.00325.x. **11.** Hebblethwaite R. The municipal housing programme in Sheffield before 1914. *Architectural History*. 1987. Vol. 30. Pp. 143–179. doi: 10.2307/1568518. JSTOR 1568518. S2CID 159876304. **12.** Dellheim C. The creation of company culture: Cadburys, 1861–1931. *The American Historical Review*. 1987. Vol. 92 (1). Pp. 13–44. doi:10.2307/1862781. JSTOR 1862781. PMID 11612055. **13.** Liubavskiy R. Povsiakdenne zhyttia robotnykiv Kharkova v 1920-ti – na pochatku 1930-kh rokiv / nauk. red. L. Yu. Posokhova. Kharkiv : Rarytety Ukrainy, 2016. 226 s. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Liubavskiy_Roman/Povsiakdenne_zhyttia_robotnykiv_Kharkova_v_1920-ti__na_pochatku_1930-kh_rokiv.pdf. (data zvernennia: 10.02.2025). **14.** URL: <https://constructivism-kharkiv.com/obiekty/63-26-45-sotsmisto-khtz>. (data zvernennia: 10.02.2025). **15.** URL: https://www.pslava.info/Zaporizhza_Socmisto,364691.html (data zvernennia: 10.02.2025).

Serhiuk I. M., Candidate of Architecture (Ph.D.), Associate Professor
(National University of Water and Environmental Engineering, Rivne),
Smolinska O. E., Candidate of Architecture (Ph.D.), Associate Professor
(National University of Water and Environmental Engineering, Rivne)

PLANNING PRINCIPLES OF MODEL INDUSTRIAL SETTLEMENTS OF THE SECOND HALF OF THE 19th CENTURY AND THEIR INFLUENCE ON URBAN PLANNING TRENDS

In the article, the authors reveal the prerequisites for the emergence of industrial towns in Great Britain in the mid-19th century. The article analyzes examples of model towns of industrial companies that were founded by private owners to provide housing for workers at their enterprises. Examples of typical industrial settlements were Saltaire (1851), Ripley Ville (1866), Prices Village (1888), Port Sunlight (1888), Bourneville (1898–1905) and others. Unlike the overcrowded working-class areas of cities, these small model industrial towns had an orderly character and all the amenities for the residents. They were located quite isolated from other settlements and had connections by rail or water transport. Model towns of industrial companies promoted the idea of orderly, planned development of the city, as well as ensuring healthier living conditions for the community.

The article analyzes several examples of industrial settlements. Based on the analysis conducted, the authors present the main urban planning principles for the planning of a model settlement. There are selection of the area for the location of production facilities;

development of the street structure and division into functional zones of the settlement; selection of the typology of public buildings (schools, kindergartens, temples, hospitals, training centers for workers, etc.); development of several types of housing within the settlement for local residents. The article describes the influence of the listed principles on subsequent urban planning trends, in particular the concept of the "garden city", which was formed at the end of the 19th century.

Using the example of British model towns, the article mentions examples of Ukrainian cities where the idea of industrial settlements of the Soviet period was partially implemented. These were mainly cities in the eastern regions of Ukraine, built to service the energy infrastructure. Modern examples of such company towns in Ukraine include the so-called nuclear power plant towns – settlements that were built specifically for the residence of nuclear power plant employees who service them. Unlike British cities, such cities had no private owners, and the Soviet authorities completely controlled the lives of their residents.

***Keywords:* model town; industrial core; corporate paternalism; urban planning structure; socialist city.**